

**НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ПРАЦІ
О. Ф. ШАФОНСЬКОГО “ЧЕРНИГОВСКАГО
НАМЕСТНИЧЕСТВА ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ”**

Описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. являють собою справді унікальне історичне джерело, що містить вичерпну інформацію про природні умови, економічний розвиток, розміщення та соціальну структуру населення. Звичайно, вони не могли залишитися поза увагою дослідників. Одним з перших історії їх створення ще в середині XIX ст. торкнувся О. М. Лазаревський.¹ “Топографическое описание Черниговскаго наместничества” О. Ф. Шафонського стало об’єктом спеціального дослідження М. В. Стороженка, якому пощастило виявити його документи в Яготинському архіві князя Репніна.² Ще один дореволюційний історик І. Катаєв зібрав цікаві матеріали, що висвітлювали історію появи статистично-топографічних описів Харківського намісництва, і принагідно торкнувся питань роботи над топографічним описом О. Ф. Шафонського.³ Аналізу “Топографическаго описания Черниговскаго наместничества” й, зокрема, історії його появи, присвячено спеціальну монографію М. М. Бережкова.⁴ Не обійшов увагою цієї теми П. К. Федоренко.⁵ Історія виникнення топографічних описів намісництв та губерній у XVIII ст. ґрунтовно досліджена в середині XX ст. Н. Л. Рубінштейном.⁶ Окрему розвідку О. Ф. Шафонському та його праці присвятила О. М. Апанович.⁷ Питання появи топографічного опису Чернігівського намісництва О. Ф. Шафонського розглядається на сторінках монографії М. А. Литвиненко.⁸ Серед новітніх досліджень цієї теми слід назвати публікацію О. Б. Коваленка.⁹

Отже, історія Створення “Топографическаго описания Черниговскаго наместничества” О. Ф. Шафонського загалом висвітлена істориками XIX - XX ст., але нововиявлені архівні документи дозволяють знову повернутися до цієї теми.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівщини було започатковано спеціальною комісією на чолі з малоросійським губернатором А. С. Милорадовичем, яка протягом 1779-1781 рр. здійснила докладний опис регіону, на терені якого передбачалося створити Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва (губернії).¹⁰

Наступний етап в створенні описів намісництв розпочався 1784 р. Про це, зокрема, свідчить лист від 26 лютого 1784 р., надісланий виконуючому обов’язки генерал-губернатора Воронезького і Харківського В. О. Чорткову одним з перших членів Російської Академії наук і мистецтв П. О. Соймоновим: “Ея Императорское Величество высочайше указать соизволила сочинить для собственнаго ея употребления топографическое описание каждого наместни-

чества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточного сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов”.¹¹ Те саме, але іншими словами, повторює О. Ф. Шафонський у листі до відставного генерал-аншефа П. Д. Єропкина: “Императрица Екатерина Великая, ... желая иметь о всех наместничествах или губерниях обстоятельное топографическое или местное описание, в 1784 году всем своим наместникам или генерал-губернаторам указать изволила, чтобы они по посланным к ним начертаниям препоручили способным людям сделать для собственного Ея Величества употребления такое описание о губернии вообще, а об уездах и городах особо”.¹²

З метою прискорення та уніфікації роботи П. О. Соймоновим було розроблено спеціальну програму опису намісництва, що складалася з трьох частин: перша включала 25 пунктів щодо топографічного опису намісництва в цілому, 16 пунктів другої частини стосувалися опису міст, і, нарешті, третя містила 20 пунктів, за якими слід було описувати повіти.¹³

Розуміючи, що “собрание таковых известий по многочисленности предметов в оных заключающихся требует довольно времени”, П. О. Соймонов просив “о скорейшем доставлении на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок... иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настит, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время”.¹⁴

Розпорядження про створення топографічних описів намісництв отримав і генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Рум'янцев-Задунайський.¹⁵ Він, у свою чергу, наказом від 3 квітня 1784 р. доручив виконання цього завдання губернаторам київському, чернігівському та новгород-сіверському.¹⁶ Та безпосередню роботу по складанню описів здійснили не вони. 4 липня 1784 р. у листі до єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Феофіла чернігівський губернатор А. С. Милорадович писав: “...Петр Александрович Румянцев Задунайский... касательно сочинения топографического описания... препоручить мне изволил возложить собрание тех известий по усмотрению моему на некоторых из членов присудтвенных мест, или обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретших... Вследствие чего по известному мне знанию собрание служащего к тому топографическому описанию известий препоручено мною господину коллежскому советнику Афанасию Филимоновичу Шафонскому и господину коллежскому ассесору Григорию Семеновичу Гуляницкому”. “А о доставлении к ним потребных известий предписано городничим, земским исправникам и землемерам”, додає він у листі від 26 квітня 1785 р. П. О. Рум'янцеву-Задунайському.¹⁷ У більш пізньому листі (від 21 січня 1787 р.) А. С. Милорадовича знову до П. О. Рум'янцева-Задунайського зустрічаємо дещо іншу інформацію: “Сходственно повелению Вашего Сиятельства, ко мне последовавшему касательно сочинения топографического описания Черниговскаго наместничества, согласно приложенному при том плану препоручил я собрание нужных по тому известий и самое онаго сочинение господину статскому (22 вересня 1785 р. О. Ф. Шафонський був підвищений у чині¹⁸ - Г П.) наместническаго правления советнику Шафонскому”.¹⁹ Чому в першому листі А. С. Милорадович називає двох виконавців завдання, а в другому, написаному вже після закінчення роботи над “Черниговскаго наместничества топографическим описанием”, - лише одного О. Ф. Шафонського, пояснити важко. Можливо, з самого початку передбачалося, що Шафонський і Гуляницький разом візьмуться за створення

топографічного опису Чернігівського намісництва, але, за якихось обставин, Г. С. Гуляницький не був залучений до цієї справи.

Кандидатуру О. Ф. Шафонського для виконання такого відповідального завдання запропонував, очевидно, П. О. Рум'янцев-Задунайський, адже, як переконливо стверджує М. В. Стороженко, останній “был расположен к Шафонскому и ценил его, как человека, высоко для своего времени образованного; естественно, что, когда Румянцев нашел нужным сделать описание Черниговскаго наместничества, он препоручил это дело Шатонскому, как наиболее умелому человеку, тем более, что последний был у него, так сказать, под рукой, служа с 1782 года советником черниговской уголовной палаты”.²⁰

О. Ф. Шафонський відразу взявся за виконання дорученого завдання. Не задовольнившись традиційною програмою, він розробив власну анкету, за якою повинні були збирати на місцях матеріал повітові справники.²¹ О. Ф. Шафонський вважав за потрібне видозмінити послідовність викладу матеріалу при описуванні міст і повітів, в анкеті з'явилися додаткові питання, яких не було в офіційній програмі (такі, як наприклад, “убыль и прибыль жителей” в намісництві, “из каких прежних уездов наместничество сосоставлено”, яка кількість “почтовых дорог” та “перевозов и пристаней” у повіті, “о судах и властях в уезде учрежденных”, “главные въезды, выезды и дороги” в місті, “о цехах”, “о началстве и судах, в городе обретающихся”).²²

Протягом травня 1784 - червня 1785 рр. від повітових справників на ім'я А. С. Милорадовича надійшли описи усіх повітів Чернігівського намісництва, які той, у свою чергу, передав О. Ф. Шафонському.²³ Дослідник досить критично поставився до відповідей на анкету, надісланих з місць. У своєму рапорті до А. С. Милорадовича 18 вересня 1784 р. О. ф. Шафонський писав: “Нашол в описаниях господ городничих и земских исправников о городах и уездах... разные недостатки..., особливо, что касается до местоположения городов, их начала, и до положения самых уездов и рек, так-же и до разных обычаев, образа жизни, одяния, хлебопашества и наречия обитающих в губернии жителей, чего всего без самоличного обозрения с должною точностию изъяснить не можно. Для чего я нахожу за необходимо нужное, чтобы мне самолично объехать все города и уезды и все нужное для сведения обозреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит”.²⁴ До компетенції А. С. Милорадовича, очевидно, не входило самостійно вирішувати такі питання, тому він звернувся з відповідним проханням до П. А. Рум'янцева-Задунайського, який у листі від 26 вересня 1784 р. дозволив “уголовной палаты советнику Шафонскому... на некоторое время отлучиться от должности для собирания сведений к сочинению топографического описания и объезда городов и уездов”.²⁵

Протягом 1784 -1785 рр. О. Ф. Шафонський об'їхав кілька повітів і відвідав низку міст. Він оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів. Повернувшись до Чернігова, 19 лютого 1785 р. О. Ф. Шафонський писав А. С. Милорадовичу: “В объезд мой черниговской губернии городов, который я... в Борзне, Нежине, Лохвице, Гадяче, Зенькове, Глинске и Ромнах имел, и сколько мне время в переезде позволяло и по уездам делая примечания, старался самолично все недостатки о городах и уездах к топографическому описанию дополнить, которые, исключая городов Прилуки, Березной, Городни и частию Нежина, сколько можно было и дополнил. Что ж принадлежит до уездов, то оный за многими

недостатками доповнити сам не мог, а просил господ земских исправников и землемеров оные мне обстоятельно доставить, но и поныне их не получил, а для того представляю оные Вашему Превосходительству, покорнейше прошу дать им о скорейшем их мне доставлении свои повеления”.²⁶

О. Ф. Шафонським були складені "Дополнения до господ земских исправников и нижних земских судов принадлежащая" і "Дополнения до господ землемеров касающиеся", в яких він докладно розписав, яка інформація вимагається по тому чи іншому пункту анкети топографічного опису.²⁷ 7 та 20 квітня 1785 р. А. С. Милорадович розіслав по повітах накази з виписками із "Дополнений", вимагаючи на місцях всіляко сприяти О. Ф. Шафонському в його роботі.²⁸ 26 квітня 1785 р. А. С. Милорадович писав П. О. Рум'янцеву-Задунайському: "Доставленные известия, противу учиненных запросов, присланы их... господином советником Шафонским с планом оказались некоторые во многих статьях неполными и без объяснения всего портебного, то по уведомлению о сем от онаго советника Шафонского с описаниями о тех необъясненных статьях писано от меня городничим и исправникам, чтобы они противу статей, кои от них не объяснены, и о коих к каждому препровождены особья выписки, учинив надлежащая объяснения и описания со всякою аккуратностию доставили к показанному коллежскому советнику в немедленном времени".²⁹

Повітові справники швидко відреагували на накази А. С. Милорадовича. Про це, зокрема, свідчать рапорти, отримані в Чернігівському намісницькому правлінні 18 квітня 1785 р. від "прилуцкаго исправника Миницкаго, коим просит выслать з Чернигова уезднаго прилуцкаго землемера Ушакова, потребнаго при сочинении топографического описания", та 22 травня 1785 р. від городнянського справника Міткевича про те, що він "отлучился... к учинению топографического в Городничком уезде описания".³⁰

О. Ф. Шафонський, окрім опрацювання відомостей, які надсилали з місць повітові справники і землеміри, та особистого об'їзду низки міст та повітів, на відміну від своїх попередників ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу (літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синопис). У його розпорядженні була й багата власна книгозбірня, кілька рукописних пам'яток старшинсько-козацького літописання. Крім того, О. Ф. Шафонський наполегливо "выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории".³¹ Так, він посилався на виписку із земельних книг Чернігівського воеводства 1645 р., що збереглася у фамільному архіві поміщиків Бакуринських, актові книги Гадяцького магістрату та інші джерела. А. С. Милорадович ще на початку роботи над топографічним описом звертався до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла з проханням надати сприяння О. Ф. Шафонському і Г. С. Гуляницькому, адже їм "необходимыми могут быть собрания из древнейших описаний, - а особливо касательно города Чернигова, кои только могут найтятся в кафедральном вашего преосвященства маонастире". У своїй відповіді владика повідомив, що потрібні О. Ф. Шафонському і Г. С. Гуляницькому книги й рукописи наявні у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії, звідки їх "за розпискою" видають дослідникам.³² Пильну увагу О. Ф. Шафонський звернув на архітектурні та археологічні старожитності краю, пам'ятні місця й урочища, "кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям".³³ Під час поїздок по Чернігівщині дослідник виявив "многие курганы, шанцы и древние земляные

города и замки, как-то около Зенькова, Гадяча, Ромна, около реки Сулы и в Нежинском уезде в селе Дорогинке”.³⁴ Причому він прагнув критично проаналізувати інформацію, зіставити різні точки зору на ту чи іншу подію.

Робота над “Черниговскаго наместничества топографическим описанием”, що тривала кілька років, була завершена в кінці 1786 р. 21 січня наступного року А. С. Милорадович рапортував П. О. Рум’янцеву-Задунайському: “Поелику ныне описание от Г. советника Шафонскаго ко мне представлено, с объяснением от него ко мне, что как Черниговское наместничество из частей бывших малороссийских полков и сотен составлено, то и нужно было краткое оным полкам и сотням и их гражданскому правлению предположить описание, а описывая сие, связь и порядок вещей требовали, краткое географическое и историческое сделать описание Малыя России, из частей которой помянутое наместничество устроено, изъясняя при том сколь можно кратко, но ясно бывшее ея правление и бывших ея чинов. По сему расположению все сочинение разделено на две части: первая содержит в себе краткое описание бывшего Малой России состояния, а вторая часть настоящее топографическое Черниговскаго наместничества описание по предписанному начертанию. Сия последняя часть разделена на двенадцать глав, а вся глава на два отделения, первыя отделения описывают уезды, а вторыя города. Ко всякой части сделано особое оглавление и по алфавиту реестр содержащихся в них вещей; к первой части приобщены две генеральныя карты, одна представляет Малую Россию на десять полков, а другая на три наместничества разделенную. Из чего видно, каким образом сей край в настоящий свой вид преобразился. В первой же части приобщены двадцать шесть картин, изображающия разныя малороссийския одеяния. Ко второй части приложена карта Черниговскаго наместничества з гербами всех городов, и карта почт, как для отправления по наместничеству писем, так и для путешествующих учрежденных, о которых в первой главе, вообще о наместничестве, обстоятельное описание приобщено. Обе же части так расположены и переплетены, что можно всякую особо употреблять”.³⁵ У січні 1787 р. О. Ф. Шафонський власноручно підніс рукопис “Черниговскаго наместничества топографическаго описания” Катерині II під час її перебування у Чернігові.

О. Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю, яка поклала початок систематичному вивченню минулого Чернігівщини. Відтак з його іменем цілком слушно пов’язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни.³⁶ У 1851 р. працю О. Ф. Шафонського було видано заходами голови Київської археографічної комісії М. Й. Судієнка. Відтоді ця книга більше не перевидавалась і давно вже стала бібліографічною рідкістю.

Джерела та література:

- 1 (Пашенко Д. Р). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернігів, 1868. - С. III-V.
- 2 Стороженко Н. В. История составления “Топографическаго описания Черниговскаго наместничества” Шафонскаго // Университетские известия. - 1886. - № 10. - С. 135-168; Його ж. Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. - 1891. - №6. - С. 141-147.
- 3 Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Харьков. 1902. - Т. 11. - С. 32-90.
- 4 Бережков М. М. А. Ф. Шафонский и его труд “Черниговскаго наместничества топографическое описание”. - Нежин, 1910.-С. 120.
- 5 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931 -Т. I.- Праці історично-краєзнавчої секції. - С. 5-38.
- 6 Рубинштейн Н. Л. “Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России” // Вопросы географии. - М., 1953. - Вып. 31. - С. 39-89.

- 7 Аланович О. М. Значения праці О. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1960.-№ 5.-С. 126-132.
- 8 Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. - Харків, 1970. - С. 122-129.
- 9 Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниці та її околиць. - Чернігів, 1990. -С. 5-8.
- 10 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини - С. 7-13; Його ж. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. -С. V-XI.
- 11 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДАК). -Ф. 1959. -Оп. I. - Спр. 52. - Арк. 2.
- 12 Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов -С. 144.
- 13 ЦДАК.-Ф. 1959.-Оп. I.-Спр. 52. - Арк. 2 зв. - 10.
- 14 Там само. - Арк. 2.
- 15 Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины - С. 83.
- 16 ЦДАК. - Ф. 736. - Оп. I. - Спр. 367. - Арк. 50; Ф. 736. - Спр. 168. - Арк. 7.
- 17 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. I. - Спр. 1612. - Арк. 6; ЦДАК. - Ф. 736. - Оп. I. - Спр. 367. - Арк. 50-50 зв.
- 18 ЦДАК. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 301,- Арк. 237.
- 19 ЦДАК.-Ф. 736.-Оп. I.-Спр. 972.-Арк. 1.
- 20 Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 144; Його ж. История составления "Топографического описания черниговского наместничества". - С. 136.
- 21 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851.-С. XV-XXXII.
- 22 Там само. -С. XVII, XIX-XXII.
- 23 Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества".-С. 137.
- 24 Там само.-С. 137-138.
- 25 ЦДАК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211,- Арк. 407; Ф. 204. - Оп. 2.-Спр. 212.-Арк. 48.
- 26 Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества". С. 138-139.
- 27 Там само. - С. 139-145.
- 28 Там само. С. 145-146.
- 29 ЦДАК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50 зв.
- 30 ЦДАК. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 308. - Арк. 105 зв., 403-403 зв.
- 31 Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов.-С. 146.
- 32 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. I. - Спр. 1612. - Арк. 6-8.
- 33 Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества".-С. 139.
- 34 Там само.-С. 140.
- 35 ЦДАК. Ф. 736.-Оп. I.-Спр. 972.-Арк
36. Див.: Коваленко О. Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині -

